

Jan Błuszkowski¹

Cechy dystyngtywne stereotypów Żydów w świadomości Polaków

W badaniu zjawiska antysemityzmu w Polsce dużą wartość wyjaśniającą ma kategoria stereotypu etnicznego umożliwiająca wykrywanie faktów oraz formułowanie wniosków na temat tego, co Polacy myślą o Żydach, w jaki sposób ich postrzegają i jak się do nich odnoszą. Czy zatem stereotyp Żydów funkcjonujący w świadomości Polaków ma charakter antysemicki? Czy badania socjologów ujawniają rzeczywiście negatywne jego treści?

Według Instytutu Spraw Żydowskich w Londynie, do przejawów antysemityzmu zalicza się m.in.: obecność antysemityzmu w głównym nurcie życia politycznego, istnienie partii politycznych z elementami programu antysemickiego, pojawianie się publikacji o treściach antysemickich, akty agresji wobec Żydów lub ich instytucji, brak prawnego zwalczania zjawiska antysemityzmu, nasilenie postaw antysemickich rozpoznawanych w badaniach opinii publicznej². Z obserwacji życia publicznego wiadomo, że antysemityzm przejawia się również w twórczości pisarskiej i filmowej, symbolach antysemickich czy chuligaństwie antysemickim (bezczeszczeniu cmentarzy, napisach na murach, okrzykach w czasie manifestacji i na stadionach).

W literaturze wyróżniane są różne rodzaje antysemityzmu. Jeżeli badania ujawniają negatywne cechy stereotypu oraz duże rozmiary dystansu społecznego wobec Żydów, wówczas mamy do czynienia z antysemityzmem społecznym³. Jeżeli potwierdzają one przekonania na temat żydowskiej omnipotencji, dają dowód istnienia antysemityzmu politycznego. Obarczanie Żydów za śmierć Chrystusa świadczy o antysemityzmie religijnym. Przypisywanie Żydom zwyrodniałej natury, psychiki czy charakteru oznacza antysemityzm ukształtowany na podłożu rasowym⁴. H. Datner-Śpiewak mówi o istnieniu w społeczeństwie polskim dwóch względnie różnych rodzajów antysemityzmu: tradycyjnego, którego podstawę stanowi niechęć religijna („bogobójstwo”), oraz nowoczesnego wyrażającego się w przekonaniu Polaków o zbyt wielkim wpływie Żydów na różne sfery życia – politykę, gospodarkę oraz mass-media w Polsce i na świecie⁵.

¹ Prof. dr hab. Jan Błuszkowski - Instytut Nauk Politycznych Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego.

² *Antisemitism. World Report*. Institute of Jewish Affairs, London 1992; H. Datner-Śpiewak, *Struktura i wyznaczniki postaw antysemickich*, w: *Czy Polacy są antysemitami?*, red.: I. Krzemiński, Warszawa 1996, s. 25.

³ E. Nowicka, *Dystans wobec innych ras i narodów w społeczeństwie polskim*, w: *Swoi i obcy. Studia nad postawami wobec innych narodów, ras i grup etnicznych*, t. 1. red.: E. Nowicka, Instytut Socjologii UW, Warszawa 1990; B. Wilska-Duszyńska, „My” i „oni” – młodzież wobec etnicznie obcych, w: *Tolerancja i uprzedzenia młodzieży*. Raport z badań, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 1993.

⁴ S. Buryła, *Antyjudajizm czy antysemityzm? Kilka znaków zapytania*, „Studia Judaica” 7, 2004, nr 1, s. 96-103.

⁵ H. Datner-Śpiewak, op. cit., s. 32.

Przez dłuższy czas pod wpływem pionierskich badań W. G. Sumnera nad etnocentryzmem negatywnie nacechowane stereotypy były postrzegane jako przejaw deformacji i nieprawidłowości kulturowych⁶. Później – po ukazaniu się słynnej publikacji T. W. Adorno i jego współpracowników na temat autorytarnej osobowości – źródeł uprzedzeń i stereotypów dopatrywano się w defektach charakterów oraz małej sprawności i ograniczeniach umysłowych ludzi⁷. Z kolei reprezentanci nurtu lingwistycznego wiążą zjawisko stereotypów z przejawami choroby języka i myślenia, zakłócającej rzetelność informowania, fałszującej rzeczywistość i stwarzającej niebezpieczeństwo zaburzeń procesów komunikacji między ludźmi. Na gruncie antropologii kultury stereotypy są uznawane za narzędzia zniewalania umysłu, niszczące potencjał spontanicznej kreatywności ludzkiej. Socjologowie podkreślają jednak, że stereotypy są przekonaniami, w które się wierzy, wyznaje i których się broni. Stereotypy zaspokajają nasze elementarne potrzeby poznawcze i emocjonalne – służą identyfikacji *swoich* i *obcych* oraz dostarczają poczucia swojskości i normalności. Naruszenie stereotypów powoduje utratę orientacji w świecie zewnętrznym, a także kryzys mentalny ich wyznawców.

W. Lippmann utrzymywał jednakże, że stereotypy są wyobrażeniami koniecznymi i oczywistymi. Natura poznawcza człowieka nie znosi próżni w postrzeganiu i rozumieniu otaczającego go świata. Ze względu na ograniczone podmiotowo i przedmiotowo możliwości poznawcze, ludzie posługują się stereotypowymi obrazami bez należytego udziału poznania zmysłowego i umysłowego. Wykorzystują w tym celu swoje zdolności wyobrażania tego, co jest poza naszym zasięgiem percepcyjnym, a więc czego nie możemy sami bezpośrednio zobaczyć i usłyszeć, czego nie jesteśmy w stanie samodzielnie wyodrębnić z otoczenia, osobiście poczuć, zrozumieć i ocenić. Nauczyliśmy się wyobrażać rozległe części świata, których nigdy nie widzieliśmy, słyszeliśmy, dotykaliśmy oraz zapamiętaliśmy. Mimo to tworzymy „godny zaufania” obraz świata, który pozostaje całkowicie lub częściowo poza naszym bezpośrednim doświadczeniem. Z konieczności opieramy się na naiwnej teorii wytwarzanej przez nas samych lub nam przekazywanej. Wytwarzamy zarysy rzeczy, ludzi, grup społecznych, instytucji będące raczej generalizacjami przedstawiającymi je jako dobrze znane typy w znacznej części wypełnione elementami stereotypów, które nosimy w naszych głowach. Innymi słowy, kierując się zasadą koniecznej ekonomii w postrzeganiu świata, abstrahujemy od szczegółów i typizujemy zjawiska w formie stereotypów. Uniformizacja wyobrażeń o świecie jest jednak nieunikniona. Całkowita rezygnacja ze wszystkich stereotypów na rzecz wyłącznie bezpośredniego doświadczenia doprowadziłaby do ubóstwa poznawczego i zniszczenia naszej wiedzy o tym świecie.

Źródła stereotypu Żydów tkwią w wielowiekowej historii stosunków polsko-żydowskich. Przez stulecia stanowili oni liczną grupę mieszkańców Polski. Powstające na różnym tle konflikty między ludnością polską i ludnością żydowską stanowiły bezpośrednie

⁶ W. G. Sumner, *Folkways*, Boston 1906.

⁷ T. W. Adorno, *The authoritarian personality*, New York, 1950.

źródło kształtowania się uprzedzeń i negatywnego stereotypu Żydów wśród Polaków. Po tragicznej zagładzie Żydzi stanowią dziś nieliczną zbiorowość w Polsce. Pozostały jednak wzory kulturowe percepcji i odnoszenia się Polaków do Żydów. W ujęciu genetycznym stereotypy stanowią rezultat bezpośredniej relacji percepcyjnej, w której oba te narody wzajemnie na siebie oddziaływały. Taka bezpośrednia relacja percepcyjna między Polakami i Żydami w Polsce dziś nie występuje w skali społecznie znaczącej. Jest ich obrazem wykreowanym w dalszej i bliższej przeszłości.

Jaki zatem stereotyp Żydów w Polsce ujawniają badania socjologiczne? Czy jest on ukierunkowany pozytywnie czy negatywnie, czy też ma charakter neutralny? Jak wynika z tych badań Żydzi należą do grupy narodów znanych oraz ważnych dla Polski i Polaków⁸. W grupie tej obok narodów należących do bliższego lub dalszego sąsiedztwa europejskiego Polski znajdują się Amerykanie i Kanadyjczycy, Chińczycy i Japończycy, Turcy i właśnie Żydzi.

Wpływ na takie postrzeganie Żydów niewątpliwie wywierają czynniki historyczne. Polska była przez stulecia domem najliczniejszej wspólnoty Żydów na świecie. W okresie międzywojennym zamieszkiwały w Polsce 3 miliony ludności żydowskiej. Z antropologicznego punktu widzenia stereotypy stanowią trwałe składniki kultury, które odrywają się od swoich twórców i ustalają jako wzory niezależne od okoliczności, w jakich powstawały⁹. W stereotypach Żydów, jako przekonaniach zbiorowych historycznie zakorzenionych w kulturze Polaków, zakodowany jest mechanizm trwałości; tkwią one w świadomości społecznej w różnych „przetrwalnikowych” postaciach antysemityzmu kulturowego, aktualizującego się automatycznie pod wpływem napięć w stosunkach polsko-żydowskich, nie zawsze uświadamianego i utożsamianego. Tak właśnie W. Lippmann wyjaśniał naturę stereotypów społecznych jako swoistego rodzaju powszechników kulturowych, będących „sztywnymi” obrazami świata zewnętrznego, tkwiącymi w naszych głowach, cechującymi się wysokim stopniem uniformizacji treści przeświadczeń zbiorowych.

Odżywianie antysemitycznych nastrojów w Polsce A. Cała nazywa antysemityzmem bez Żydów i bez antysemitów¹⁰. Polacy dziś nie znajdują się z Żydami w bezpośredniej styczności przestrzennej. Religijne i świeckie organizacje żydowskie skupiają obecnie 6000 Żydów, a ludność pochodzenia żydowskiego w Polsce jest szacowana w granicach 10 000 do 15 000 osób. W takiej sytuacji przejawy dzisiejszego antysemityzmu nie mogą być interpretowane w kategoriach rzeczywistego konfliktu etnicznego, ekonomicznego czy też politycznego, występującego w takiej postaci, jak przed II wojną światową. Na antysemityzm bez antysemitów składają się, zdaniem A. Całej, dwa elementy. Po pierwsze, antysemityzm

⁸ J. Błuszkowski, *Stereotypy narodowe w świadomości Polaków. Studium socjologiczno-politologiczne*, DW Elipsa, Warszawa 2003, s. 103–107.

⁹ S. Czarnowski, *Kultura*, w: tegoż, *Dzieła*, t. 1, PWN, Warszawa 1956, s. 19.

¹⁰ A. Cała, *Antisemitism without Jews and without antisemites*. Artykuł opublikowany w *Jewish Studies. Center for teaching and research on Jewish history, culture and society*, dostęp: marzec 2006, <http://www.ceu.hu/jewishstudies/yb03/06cala.pdf>.

przejawia się na poziomie postaw społecznych. Badania wykazują wprawdzie, że znikoma liczba osób w Polsce deklaruje poglądy antysemitki. Podobnie też w niewielkim stopniu występuje w Polsce tzw. ludowy antysemitizm zawierający komponent antyjudajizmu chrześcijańskiego. Za ledwie kilka procent Polaków zgadza się z jednym ze stwierdzeń będących wyznacznikiem tego typu antysemitizmu: Żydzi zabili Chrystusa, są wrogami wiary chrześcijańskiej, los Żydów jest konsekwencją kary Bożej. Nie występuje też w czystej postaci antysemitizm nowoczesny, hołdujący spiskowej teorii dziejów. A. Cała uznaje jednak za antysemitę osobę, która nie tylko powstrzymuje się przed wyrażaniem ocen negatywnych i uprzedzeń, ale jednocześnie nie wskazuje też żadnego określenia afirmującego Żydów. Twierdzenie to jest najmocniejszym argumentem uzasadniającym tezę dotyczącą antysemitizmu bez antysemitów. Z badań Żydowskiego Instytutu Historycznego wynika, że 57% badanych Polaków nie wybrało ani jednej prożydowskiej odpowiedzi¹¹. Po drugie, przejawy antysemitizmu występują w sferze życia publicznego. A. Cała wymienia tu antysemitki wypowiedzi polityków oraz funkcjonowanie w Polsce ugrupowań politycznych głoszących poglądy antysemitki¹². Autorka zwraca także uwagę na tolerowanie wydawnictw antysemitki i aktów wandalizmu wobec pamiątek kultury żydowskiej w Polsce. Ukształtowane w toku długiej historii wzory percepcji ludności żydowskiej tkwią w kulturze politycznej Polaków niezależnie od stanu liczebnej ludności żydowskiej żyjącej teraz w Polsce. Nowoczesność, zauważa Z. Bauman, odziedziczyła już pojęcie Żyda oderwane od żydowskich mężczyzn i kobiet zamieszkujących miasta i wieś¹³.

Jakie zatem treści deskryptywne zawiera stereotyp Żydów utrwalony w kulturze etnopolitycznej Polaków? W ich obrazie językowym występują trojaki określenia: pozytywne, neutralne i negatywne. Społeczeństwo polskie postrzega Żydów jako naród o bogatej tradycji, z której czerpie poczucie siły i znaczenia. Tradycja gwarantuje zachowanie własnej tożsamości. Szacunek do niej wyrażają w kulcie przeszłości. Dużą wagę przywiązują do życia rodzinnego, zapewniającego wierny przekaz dziedzictwa narodowego – obyczajów, norm i wartości – z pokolenia na pokolenie. W opinii Polaków tradycjonalizm i konserwatyzm Żydów znajduje także odbicie w ich głębokiej religijności, rygorystycznym przestrzeganiu zasad wiary oraz gorliwości w wypełnianiu praktyk religijnych. W wizerunku Żydów jako narodu opartego na bogatej tradycji znajdują się także określenia zabarwione pejoratywnie. Polacy przypisują Żydom fanatyzm religijny oraz nietolerancję wobec wyznawców innych religii i zwolenników odmiennych poglądów¹⁴.

Z podobną ambiwalencją opisują i odnoszą się Polacy do kultury umysłowej i mentalności Żydów. Współwystępowanie przeciwstawnych elementów w postrzeganiu i

¹¹ H. Datner-Śpiewak, *Struktura i wyznaczniki postaw antysemitki*, w: *Czy Polacy są antysemitami?*, Red.: I. Krzemiński, Warszawa 1996, s. 32.

¹² A. Cała, *Antysemitizm...*

¹³ Z. Bauman, *Nowoczesność i Zagłada*, przeł. F. Jeszuński, Warszawa 1992, s. 111.

¹⁴ J. Błuszkowski, op. cit., s. 160-162.

ocenie tej kultury osiąga rozmiary krańcowe. W opinii Polaków Żydzi odznaczają się wybitnymi uzdolnieniami, wyróżniającymi ich korzystnie spośród innych nacji. Uznają ich także za ludzi wykształconych i mądrych, utalentowanych i kreatywnych w wielu dziedzinach, wnoszących znaczący wkład do kultury i nauki światowej. Ale jednocześnie pojawiają się też opinie negatywne na temat mentalności Żydów, mówiące o tym, że są oni przesądni i zabobonni oraz skłaniają się ku mistycyzmowi i fatalizmowi¹⁵.

W jeszcze większym stopniu wewnętrzna sprzeczność stereotypu Żydów występuje w percepcji i ocenie ich kultury ekonomicznej. Mają oni u znacznej części Polaków opinię dobrych gospodarzy. Są zaliczani do społeczeństw bogatych, oszczędnych, przedsiębiorczych, potrafiących dbać o swoje interesy, pracowitych i gospodarnych. Obok pozytywnych elementów utrwalonych w wizerunku ekonomicznym Żydów, w świadomości Polaków funkcjonują także treści negatywne. Polacy postrzegają ich jako ludzi skąpych, zachłannych, chytrych i przebiegłych, osiągających zyski kosztem innych¹⁶.

Niejednolity sposób postrzegania kultury ekonomicznej Żydów pozostaje w ścisłym związku z wyobrażeniami na temat ich stylu życia i obyczaju. W opinii Polaków są oni osobami prowadzącymi surowy tryb życia. Nie lubią się bawić, unikają napojów alkoholowych, są raczej smutni i nietowarzyscy. Mają zwyczaj oszczędzania i gromadzenia pieniędzy. Nie patrzą na życie przez pryzmat dnia dzisiejszego. Dla nich istotne jest, aby zapewnić sobie w sposób trwały odpowiednie warunki życiowe.

W profilu psychiczno-charakterologicznym Żydów znajdują się określenia charakteryzujące ich zalety, ale występują w nim także treści nacechowane pejoratywnie. Polacy uważają, że Żydzi są ambitni, aktywni, rozważni i zdyscyplinowani. Jednocześnie mają ich za ludzi zamkniętych, zarozumiałych, podstępnych, nieżyczliwych, tchórzliwych i mściwych. Kumulacja powyższych cech negatywnych może świadczyć o uprzedzeniach Polaków do Żydów¹⁷.

Treści antysemityczne zaznaczają się wyraźnie w sposobie percepcji i odnoszenia Polaków do tożsamości narodowej Żydów. Polacy podkreślają, że Żydzi starannie chronią swoją tożsamość narodową silnie splecioną z ich tożsamością religijną. Trzymają się razem i izolują od innych nacji¹⁸. Są nacjonalistami, uważają siebie za naród wybrany, fanatycznie wierzą w ideę swojej misji oraz przejawiają chęć panowania nad światem¹⁹.

Postrzeżenie narodów ma charakter kontekstowy. Stereotypy narodowe powstają w złożonej przestrzeni percepcyjnej narodów. Odpowiednikiem kontekstowej zależności stereotypów są mapy grup narodowych utrwalone w społecznej świadomości, ułatwiające

¹⁵ Ibid.

¹⁶ A. Cała, *Autostereotyp i stereotypy narodowe*, w: *Czy Polacy są antysemitami?* Red.: I. Krzemiński, Warszawa 1996, s. 226–228.

¹⁷ J. Błuszkowski, op. cit., s. 160-162.

¹⁸ A. Cała, *Autostereotyp i stereotypy narodowe...*, jw., s. 216.

¹⁹ *Nasz stosunek do innych narodów*, Komunikat z badań, CBOS, Warszawa 1994, s. 15-16; *Stosunek Polaków do innych narodowości*, Komunikat z badań, CBOS, Warszawa 1996, s. 9.

na mapie blisko siebie i odwrotnie – im są bardziej odległe, tym mocniej różnią się między sobą pod względem wizerunkowym. Siła deskryptywna cech zależy od ich położenia względem punktu przecięcia układu współrzędnych mapy percepcyjnej; im dana cecha leży dalej od tego punktu, tym stanowi mocniejszą charakterystykę danego narodu. Mapa percepcyjna pokazuje, że na biegunach obydwu osi grupują się cechy kontrastowe pod względem semantycznym.

Na lewym biegunie osi poziomej mapy percepcyjnej znajduje się grupa leżących blisko siebie narodów należących do kręgu cywilizacji zachodniej. Grupę tę tworzą następujące narody: Holendrzy, Szwedzi, Austriacy, Anglicy, Niemcy, Amerykanie, Kanadyjczycy i Japończycy. Ich stereotypowy obraz tworzą dwa podzbiory cech. Pierwszy zawiera cechy charakterystyczne dla *homo oeconomicus* – człowieka bogatego, gospodarnego, przedsiębiorczego, pracowitego i oszczędnego. Drugi odtwarza wzorzec *człowieka dobrze wychowanego* – inteligentnego, aktywnego, rozważnego, dbającego o porządek, nowoczesnego, nowatorskiego, postępowego i racjonalnego.

Na prawym biegunie osi poziomej mapy znajduje się grupa skupionych blisko siebie narodów Europy Wschodniej – Rosjan, Białorusinów i Ukraińców. Polacy przypisują im cechy będące negacją profilu deskryptywnego *homo oeconomicus*. Narody znajdujące się w tym polu postrzegane są jako biedne, leniwe, nie przedsiębiorcze, niegospodarne, zacofane i niewykształcone.

W przestrzeni percepcyjnej skupionej wokół górnego odcinka osi pionowej znajduje się grupa narodów należących do kręgu kultury śródziemnomorskiej – Włochów, Hiszpanów, Francuzów oraz Węgrów – charakteryzowanych w kategoriach *homo ludens*. Polacy uważają, że typowi przedstawiciele tych narodów lubią się bawić, są weseli i towarzyscy, otwarci, życzliwi, uczynni, szczerzy, wyrozumiali i rozrzutni.

W odcinku dolnym osi pionowej mapy percepcyjnej figurują dwa odległe od siebie pod względem geograficznym i kulturowym narody – Żydzi i Chińczycy. Polacy opisują je w kategoriach obyczajowości ascetycznej – stronią od zabawy, unikają alkoholu, są zamknięci, egoistyczni, zarozumiali, w wymiarze mentalnościowym – konserwatywni i przywiązani do tradycji. W polu percepcyjnym Żydów mieszczą się także cechy charakterystyczne dla typu osobowego *homo oeconomicus*; w stereotypowej opinii Polaków Żydzi są pracowici, oszczędni i zdyscyplinowani.

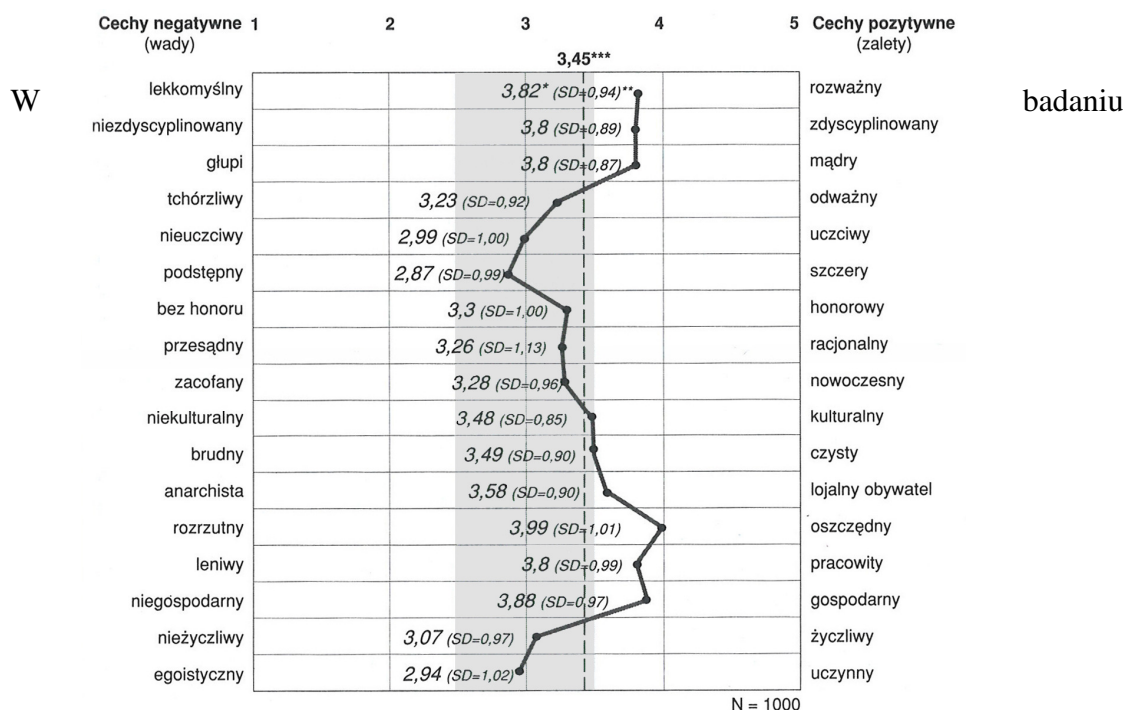
W środkowej części mapy percepcyjnej wyodrębnia się grupa narodów Europy Środkowo-Wschodniej – Polacy, Czesi i Słowacy. W schemacie stereotypowej autopercepcji typowy Polak jest wierzącym katolikiem, patriotą, człowiekiem honoru, przywiązanym do swojej rodziny.

Wyniki analizy treści ewaluatywnych stereotypu Żydów przeprowadzonej metodą dyferencjału semantycznego świadczą o dominacji ocen neutralnych, powstrzymywania i unikania odpowiedzi oceniających bądź udzielania tzw. odpowiedzi ucieczkowych typu *trudno powiedzieć*. Oceny formułowane na temat Żydów mieszczą się najczęściej pośrodku

dwubiegunowej skali, w przedziale ewaluacji neutralnej. W *Spolaryzowanym profilu ewaluatywnym Żydów* określenia mające znaczenie negatywne występują znacznie rzadziej niż oceny neutralne, niewchodzące w konflikt z normami politycznej poprawności. Polakom trudno jest, na przykład, jednoznacznie odpowiedzieć, czy Żydzi są ludźmi podstępными czy szczerymi, egoistycznymi czy uczynnymi, nieuczciwymi czy uczciwymi, nieżyczliwymi czy życzliwymi, tchórzliwymi czy odważnymi, przesądnymi czy racjonalnymi, zacofanymi czy nowoczesnymi, bez honoru czy honorowymi, niekulturalnymi czy kulturalnymi. Tylko w niektórych dziedzinach Żydzi są w sposób zdecydowany oceniani pozytywnie. Polacy uważają ich za ludzi oszczędnych a nie rozrzutnych, gospodarnych a nie niegospodarnych, rozważnych a nie lekkomyślnych, zdyscyplinowanych a nie niezdyscyplinowanych, mądrych a nie głupich, pracowitych a nie leniwych oraz lojalnych obywateli a nie anarchistów.

Analiza kontekstowa podobieństw i różnic w ocenie narodów uznawanych za ważne dla Polski pozwoliła określić pozycję każdego z nich w ewaluatywnym porządku rangowym. Najkorzystniej oceniają Polacy narody reprezentujące wysoki poziom rozwoju cywilizacyjnego – Japończyków, Anglików, Niemców, Austriaków, Holendrów, Kanadyjczyków, Szwedów, Amerykanów i Francuzów. Środkową pozycję w tym porządku zajmuje grupa pięciu narodów, do której obok Żydów należą Hiszpanie, Polacy, Węgrzy i Włosi. Niższe od średniej oceny otrzymują Chińczycy, Czesi, Słowacy, Litwini i Turcy, a najniższe – Białorusini, Rosjanie i Ukraińcy²¹.

Spolaryzowany profil ewaluatywny Żydów

* Średnia ocena Żydów wyliczona dla danej pary przeciwstawnych cech ewaluatywnych.

** W nawiasach podano wartości odchylenia standardowego (SD) od średniej.

*** Syntetyczny wskaźnik oceny Żydów wyliczony łącznie dla wszystkich par przeciwstawnych cech ewaluatywnych.

²¹ J. Błuszkowski, op. cit., s. 200–203.

stereotypów wyróżniany jest także komponent emocjonalny. Obejmuje on postawy i reakcje afektywne mające swój kierunek – ujemny bądź dodatni. Syntetycznym wyrazem komponentu emocjonalnego jest dystans społeczny wobec narodów. Oznacza on odniesienia do nich, które mogą się mieścić na skali od sympatii oraz chęci nawiązywania kontaktów bliskich, ciepłych i zażyłych, poprzez obojętność, do niechęci i unikania kontaktów z przedstawicielami różnych narodów. W analizie dystansu społecznego Polaków wobec Żydów uwzględniono dwa jego wymiary – mikrospołeczny i makrospołeczny. Wymiar mikrospołeczny obejmuje swoim zasięgiem pierwotne formy więzi wspólnotowej, które wyrastają z woli jednostek do łączenia się z innymi i pozostawania z nimi w związkach osobistych. Przejawiają się one jako związki wzajemnej afirmacji, współzycia poufałego, intymnego, zamkniętego w wąskim kręgu. Do tego typu kręgów należą grupy pracownicze, wspólnoty lokalno-sąsiedzkie, wspólnoty przyjacielskie oraz wspólnoty rodzinne. Dystans społeczny w wymiarze mikrospołecznym ma postać kontinuum – kumuluje się poprzez dziedziny, zwiększa poziom intymności i konsekwencje kontaktu – poczynając od pracy, poprzez najbliższe sąsiedztwo, przyjaźń, a na małżeństwie kończąc. Pomiar dystansu społecznego wobec Żydów w wymiarze mikrospołecznym ujawnia niechęć znacznej części Polaków objętych badaniem do nawiązywania bezpośrednich kontaktów osobistych z przedstawicielami narodu żydowskiego we wszystkich czterech wyróżnionych dziedzinach. Brak zgody na wspólne miejsce pracy sygnalizuje 14,5% badanych. Odrzuca możliwość zamieszkania z nimi w najbliższym sąsiedztwie 17,3% respondentów. Negatywnie reaguje na możliwość zawierania przyjaźni 19,7% odpowiadających. Zawarcie związku małżeńskiego wyklucza 47,2% osób biorących udział w badaniu²².

Wymiar makrospołeczny odnosi się do szerszych kręgów społecznych. W badaniu uwzględniono także cztery dziedziny kontaktów przedstawicieli narodu żydowskiego z naszym krajem: odwiedzanie przez nich Polski w charakterze turystów, podejmowanie pracy i czasowe osiedlanie się w Polsce, uzyskiwanie polskiego obywatelstwa oraz osiedlanie się na stałe w Polsce. Dystans społeczny Polaków wobec Żydów, jak wykazuje badanie, narasta i kumuluje się poprzez te dziedziny. Przeciwno odwiedzaniu Polski przez Żydów w charakterze turystów wypowiada się 6,4% osób uczestniczących w sondażu. Odrzuca możliwość podejmowania przez nich pracy i czasowego osiedlania się w Polsce 23,9% respondentów. Sprzeciwia się uzyskiwaniu przez nich polskiego obywatelstwa 31,7% odpowiadających. Nie wyraża zgody na osiedlanie się ich na stałe w Polsce 32,3% osób objętych badaniem²³.

Analiza porównawcza ujawnia hierarchiczną formę dystansu społecznego Polaków wobec różnych narodów. Jak wynika z tej analizy, pewne narody są utrzymywane na mniejszy dystans niż inne. Żydzi w obu wymiarach – mikrospołecznym i makrospołecznym – zajmują niską pozycję w tej hierarchii. Najwyższy poziom otwartości i zbliżenia deklarują

²² Ibid., s. 301–303.

²³ Ibid., s. 303–305.

Polacy w stosunku do Amerykanów, Francuzów, Anglików, Holendrów, Kanadyjczyków, Austriaków, Hiszpanów, Włochów i Szwedów. Narody te w zdecydowany sposób stanowią dla Polaków układ pozytywnego odniesienia. Chęć nawiązywania z nimi bardzo bliskich i trwałych kontaktów ma znaczenie autoidentyfikacyjne. Wszystkie te narody należą do kręgu cywilizacji zachodniej. Są postrzegane jako społeczeństwa bogate, nowoczesne, wykształcone, gospodarne i przedsiębiorcze. Deklarowana sympatia, otwarcie i gotowość współdziałania z nimi wiąże się z aspiracjami Polaków do bycia społeczeństwem zachodnim. Drugą grupę w hierarchii dystansu tworzą narody sąsiadujące z Polską – Węgrzy, Czesi, Słowacy, Litwini, Niemcy – a także Japończycy. Polacy deklarują największy dystans wobec zróżnicowanej pod względem kulturowym i położenia geograficznego grupy narodów – Chińczyków, Żydów, Białorusinów, Turków, Ukraińców i Rosjan.

Z przedstawionej analizy wyników badań socjologicznych widać wyraźnie, że stereotyp Żydów ma niejednorodny charakter; przeplatają się w nim treści pozytywne, obojętne i negatywne. Zawiera wewnątrz sprzeczne ich opisy i oceny. W świadomości Polaków Żydzi są narodem o bogatej tradycji, zespolonej z głęboką religijnością. Ale jednocześnie przypisują im fanatyzm religijny oraz nietolerancję wobec wyznawców innych religii. W podobny sposób odnoszą się do kultury umysłowej Żydów. Z jednej strony uznają ich za naród szczególnie uzdolniony, mądry i wykształcony, wnoszący wkład do nauki i kultury światowej. A z drugiej strony uważają, że Żydzi są przesadni i skłonni do mistycyzmu. Taka dwoistość występuje także w obrazie kultury ekonomicznej Żydów. Polacy postrzegają ich jako dobrych gospodarzy, bogatych, oszczędnych, przedsiębiorczych, pracowitych, gospodarnych i jednocześnie stwierdzają, że są skąpi, zachłanni, chytry i przebiegli oraz chcą osiągać zyski kosztem innych. W profilu psychiczno-charakterologicznym stereotypu Żydów występują podobne sprzeczności. Polacy uważają, że są oni ambitni, aktywni, rozważni i zdyscyplinowani, ale zarazem zamknięci, zarozumiali, podstępni, nieżyczliwi, tchórzliwi i mściwi. Współwystępowanie przeciwstawnych treści w wizerunku Żydów świadczy, że mamy tu do czynienia z dwoma ich stereotypami – stereotypem pozytywnym podkreślającym zalety Żydów i stereotypem negatywnym mającym charakter antysemitckiego uprzedzenia, zawierającego dość obszerny zbiór przypisywanych im wad. Treści antysemitckie zaznaczają się szczególnie w sposobie odnoszenia się do tożsamości narodowej Żydów. Polacy uważają, że Żydzi trzymają się razem, izolują, uważają się za naród wybrany oraz przejawiają chęć panowania nad światem. Elementy neutralne stereotypu Żydów wyraźnie dominujące w wymiarze ewaluatywnym świadczą o występowaniu antysemityzmu nieutożsamianego. Na poziomie postaw społecznych znikoma liczba osób w Polsce deklaruje poglądy i przekonania antysemitckie, ale jednocześnie powstrzymuje się od wyrażania ocen pozytywnych.

W życiu publicznym Polski, jak wskazują badacze, szerzy się zjawisko ksenofobii²⁴. Jej mnożące się przejawy odnotowuje prasa i kampanie wyborcze. W programach i wypowiedziach niektórych polityków oraz na łamach organów polskiej prawicy niechęć do obcych, a zwłaszcza antysemityzm, dochodzi do głosu coraz wyraźniej, o czym świadczą choćby dyskusje wokół sprawy Jedwabnego. W opinii J. Tazbira polski antysemityzm wynika w dużym stopniu z zapotrzebowania na silnego wroga. Jego istnienie stanowi w odczuciu niektórych polityków niezbędny czynnik konsolidacji narodu. Wiara w spisek wymierzony przeciwko Polakom wyjaśnia w przekonujący dla nich sposób wszelkie trudności polityczne i gospodarcze kraju oraz problemy na arenie międzynarodowej, a zarazem utrwała poczucie siły i znaczenia Polski, przeciwko której miałyby być skierowane działania wszechpotężnej światowej organizacji.

Streszczenie

W badaniu zjawisk antysemityzmu dużą wartość wyjaśniającą ma kategoria stereotypu etnopolitycznego. Kategoria ta pozwala ustalić, co Polacy myślą o Żydach, w jaki sposób ich postrzegają i jak się do nich odnoszą. Czy zatem stereotyp Żydów w Polsce ma charakter antysemickiego uprzedzenia? Badania socjologów nie pokazują jednolitego ukierunkowania ich stereotypu. Przeplatają się w nim treści pozytywne i negatywne; dominantę stanowią jednak oceny i odniesienia neutralne, co może świadczyć nie tylko o braku poglądów na temat Żydów, ale także o niechęci Polaków do wyrażenia swoich rzeczywistych postaw i przekonań dotyczących typowych przedstawicieli żydowskiego narodu.

²⁴ J. Tazbir, *Przed kolejnym zakretem*, w: *Polacy o sobie*, red.: P. Kowalski, Łomża, 2005, s. 11-12.